

І. ДОСЛІДЖЕННЯ ТА СТАТТІ

Петро Одарченко

ШЕВЧЕНКО І ШЕКСПІР

Вільям Шекспір належав до найулюбленіших письменників Тараса Шевченка. З творами великого англійського драматурга він познайомився під час навчання в Петербурзькій Академії Мистецтв. Працюючи над своєю самоосвітою, Шевченко користувався багатою бібліотекою свого вчителя й великого приятеля Карла Брюлова. Твори Шекспіра справили на нього велике враження. Т. Шевченко, як свідчить П. Куліш, "Шекспіра возив із собою, куди б не їхав".¹ Твори В. Шекспіра в перекладі Миколи Кетчера, що друкувалися з 1841 року, були його найулюбленішими книжками.

1 лютого 1847 року Шевченко у своєму листі просить М. Костомарова, щоб він зберіг у себе скриньку з фарбами і твори Шекспіра.² Коли після арешту 1847 року Шевченко втратив книжку творів Шекспіра, він у листі до А. І. Лизогуба (11 грудня 1847) просив: "Якщо знайдете в Одесі Шекспіра — переклад Кетчера —, то пришліть мені".³ І коли А. Лизогуб, виконуючи прохання, прислав йому твори Шекспіра, Шевченко гаряче подякував своєму приятелю: "Сьогодні неділя, на муштру не поведуть. Цілісний день буду переглядати твій подарунок щирий, мій єдиний друже, переглядати і молитись, щоб Бог послав на довгі дні тобі таку радість, як послав Він мені через тебе... все, все до крихотки ціле. І Шекспір, і папери, і фарби ..."⁴

Але в квітні 1850 року військова влада зробила трус у помешканні Шевченка в Оренбурзі й забрала листи, різні папери, книжки, серед яких було й два томи творів В. Шекспіра, що їх прислав поетові А. Лизогуб.⁵

Після звільнення Шевченка з заслання він деякий час жив у Нижньому Новгороді й звідти писав до М. М. Лазаревського (21 січня 1858 р.): "А ти, мій друже єдиний, купи мені Шекспіра, переклад Кетчера."⁶

Н. О. Білозерська у своїх спогадах пише, що Т. Шевченко "знав Байрона і Шекспіра з російських перекладів і старанно вивчав їх, особливо Шекспіра, часто цитував його й завжди доречно."⁷

Згадки про Шекспіра є також у "Щоденнику" Шевченка, в його повістях та оповіданнях. Вони свідчать не тільки про ознайомленість із творами Шекспіра, а також про його обізнаність із переробками, перекладами, театральними постановками п'єс великого англійського драматурга, з музикою до них.

"Ставлення Т. Г. Шевченка до Шекспіра — одне з найсвоєрідніших явищ в історії сприйняття спадщини англійського драматурга в світовій літературі. В коло культурних інтересів великого поета входило багато європейських письменників, досвід яких впливав на його розуміння мистецтва. Шекспір сприймався ним з величезною схвильованістю, мав для нього особливе значення і був постійним супутником упродовж усього життя", — зазначає Марія Шаповалова у своїй цінній праці *Шекспір в українській літературі*.⁸

Своє захоплення образами великого драматурга Шевченко намагався передати засобами живопису. Вихованець Петербурзької Академії Мистецтв, художник В. В. Ковальов, у своїх спогадах пише, що в Шевченковому альбомі він бачив багато цікавих ескізів і що найкращим ескізом був "Король Лір", намальований сепією. "Енергійна фігура короля, — пише В. В. Ковальов, — була майже голою з факелом у руках. Божевільний король біг,

намагаючись підпалити свій палац. Мені ніколи не доводилося бачити "Короля Ліра" в такому стані на сцені під час виконання цієї ролі найкращими артистами. Ескіз Тараса Григоровича справляє сильне враження і своїм ефектним освітленням. Тарас Григорович готувався виконати його, але несприятливі обставини перешкодили цьому."⁹

Шевченко розробив образ короля Ліра і в іншому різновиді, опублікованому 1843 р., коли його авторові було двадцять дев'ять років. Це відома ілюстрація до твору Шекспіра "Король Лір", виконана способом гальванокавстики.¹⁰ В ній відтворено одну з трагічніших ситуацій цього твору Шекспіра.

Згадану гравюру Шевченка І. Ваніна описує такими словами: "Король Лір зі своїм вірним блазнем укрилися від негоди під скелю. Здається, в цю страшну ніч сама природа протестує проти людської несправедливості, жертвою якої став колись сильний і могутній володар. Блискавиці прорізують небо, розгніваний океан кидає на берег високі, спінені хвилі. Буйний вітер рве одяг, розвіває сиве волосся старого. Вся постать Ліра виражає душевну збентеженість, на обличчі біль і скорбота. Знехтуваний рідними дочками, втративши близьких, він сперся на плече єдиної відданої людини свого блазня. Та, незважаючи на страждання, Лір не втратив величі гордовитої статури короля."¹¹

Ця гравюра Шевченка виявляє глибоке розуміння славетного твору геніального англійського драматурга. Так художник, захоплений творами В. Шекспіра, діставав надхнення для своєї творчості — художника — в шекспірівських трагедіях.

Чим же пояснюється таке велике захоплення у Шевченка творами Шекспіра? Чим саме, якими особливостями своєї творчості приваблював його великий англійський драматург? Українські літературознавці дають на це такі відповіді.

"Шевченко так любив і цінив великого англійського драматурга, тому що він бачив у ньому багато співзвучного своїй музи, передусім глибоку людяність і глибоку правдивість і обумовлений ними протест проти всякого зневаження цієї людяності"¹² — зазначає Н. А. Модестова. "Високі ідеали гуманізму, народності і демократичності мистецтва Шекспіра, майстерне реалістичне відображення глибинних процесів і гострих конфліктів соціальної дійсності й особистого життя, точність психологічних характеристик, багатогранність і типовість образів були співзвучні ідейно-естетичному світові Шевченка і зумовили його постійний інтерес до творчої спадщини Шекспіра", — стверджує І. П. Симоненко.¹³

Дослідниця сценічної історії п'єс В. Шекспіра на Україні І. Ваніна у своїй праці *Українська шекспіріана* пише, що Шекспір

одразу привернув увагу Шевченка, привабивши його значимістю та багатогранністю зображуваних характерів, вольових, сильних і пристрасних, які свободу й незалежність цінували більше за життя. Поета глибоко хвилювала сила пристрасней шекспірівських героїв, яка в найкритичніші моменти штовхала їх на благодні, а часом і страшні вчинки. Шевченка захоплювала майстерність драматурга, його вміння відтворювати різноманітні життєві ситуації, які примушували героїв то схрещувати шпаги, то кидатись один одному в обійми, то глибоко замислюватись над доцільністю земного

існування. Та головне, що приваблювало Шевченка в шекспірівських п'єсах, — життєва правда. Саме правда життя, любов та увага до людини, світлий оптимізм творів у поєднанні з високою драматичною майстерністю робили Шекспіра в очах Шевченка взірцем всього найкращого, найталановитішого.¹⁴

Ця докладна характеристика основних особливостей творчості Шекспіра, які так полонили Шевченка й викликали в нього велике захоплення творчістю геніяльного письменника, стверджується численними фактами із життя українського поета. Найвищою похвалою письменникові, художникові, митцеві в устах Шевченка було порівняння його з Шекспіром. В. Я. Карташевська у своїх спогадах згадує, що Т. Шевченко, слухаючи на літературних вечорах твори видатної української письменниці Марка Вовчка (Марії Маркович), висловлював своє захоплення вигуками: "Шекспір, Шекспір!"¹⁵

Л. Жемчужников, відомий український художник, в одному з листів до І. Терещенка писав, що його малюнок "Покинута" дуже сподобався Шевченкові, за що він назвав його шекспірівським.¹⁶ Отже, для Т. Шевченка Шекспір був найвищим зразком найкращого письменника, найкращого художника і митця.

Шевченко не тільки читав твори Шекспіра, але й бачив вистави цих творів на сцені. В кінці січня 1844 року він був на Контрактовому ярмарку на Подолі в Києві. У дні ярмарку відбувалися цікаві театральні вистави, ставили п'єси Шекспіра та інших драматургів.¹⁷ Ще раніше в Петербурзі у вільні від навчання й праці години Шевченко відвідував театр і з великим захопленням сприймав вистави шекспірівських п'єс. У своїй повісті "Художник" він згадує В. А. Каратигіна — славного виконавця головних ролей у шекспірівських драмах в Олександринському театрі. "Театр приваблював Шевченка, і він, безумовно, бачив і шекспірівські спектаклі",¹⁸ — зазначає М. С. Шаповалова.

Справжнім великим святом для Шевченка були вистави п'єс Шекспіра з участю мурина Айри Олдріджа. Гастролі цього славетного актора почалися в Петербурзі 10 листопада 1858 року виставою "Отелло":¹⁹

Критики одностайно відзначили виняткову простоту й безпосередність у виконанні Олдріджем шекспірівських образів, відсутність в його грі деклямації, майстерність, з якою актор розкривав усі психологічні переходи в душі мавра, могутній темперамент, що змушував тремтіти однаково і глядачів і акторів, які виступали з трагіком у спектаклі, вражаючу міміку, продуманість кожної деталі.²⁰

Гра геніяльного актора викликала надзвичайне захоплення в Шевченка. На першу виставу "Отелло" з участю Олдріджа він пішов разом із родиною графа Ф. П. Толстого та з друзями, що збиралися у вітальні вице-президента Академії Мистецтв. Шевченка так полонила і схвилювала гра Олдріджа, що в коротких перервах у розмовах зі своїми приятелями він висловлював своє захоплення словами: "Геніяльно! Чудово!"²¹

12 листопада 1858 р. у вітальні Толстих зібралися відомі літератори, поети, художники, артисти, вчені. З українських діячів тут були Шевченко, історик М. І. Костомарів, композитор С. С. Гулак-Артемовський, математик М. В. Остроградський та інші. На цей вечір прибув і Олдрідж. Тут відбулося особисте знайомство українського поета з Айра Олдріджем. Скульптор

М. И. Микешин у спогадах пише, що він, прибувши на цей вечір, застав Т. Шевченка з А. Олдріджем

у найзворушливіших дружніх відносинах: вони сиділи в кутку на канапці або ходили по залі обнявшись; дочки графа — дві дівчинки — поперемінно були для них товмачами, швидко перекладаючи на англійську й російську мову їх швидку невимушену розмову. З цього вечора Олдрідж цілком оволодів усією увагою Шевченка.²²

Великий успіх мав Олдрідж також у ролі Шейлока у п'єсі "Венеціянський купець".

2 грудня 1858 р. Т. Г. Шевченко був присутнім на прем'єрі вистави "Король Лір". Цей образ у виконанні Олдріджа особливо цікавив автора *Кобзаря*, бо, як уже згадувалося, ще підчас перебування в Петербурзькій Академії Мистецтв він робив спроби відтворити шекспірівського Ліра засобами живопису. Олдрідж у ролі короля Ліра справив на Шевченка найбільше враження, він вразив його до глибини душі не тільки своїм надзвичайним талантом артиста-трагіка, не тільки цілісністю й закінченістю створеного ним образу, а й великою подібністю цього образу до образу того Ліра, якого художник Шевченко малював у своїй уяві впродовж багатьох років.

Про те, як реагував Шевченко на гру Олдріджа, свідчать цікаві спогади художника Микешина. Ось один уривок із цих спогадів:

З новими дебютами в шекспірівських ролях петербурзька слава трагіка росла і росла. Ось сиджу я одного разу в Маріїнському театрі ні живий, ні мертвий. Олдрідж грав ролю короля Ліра і закінчив. Не пам'ятаючи себе від жалю, що здушив мені серце, не знаю, як опинився я на сцені, за кулісами і відчинив двері вбиральні трагіка. Мене вразила така картина: в широкому кріслі, розкинувшись від утоми, напівлежав "Король Лір", а на ньому, буквально на ньому, був Тарас Григорович, сльози градом сипалися з його очей, уривчасті, палкі слова лайки і ласки здавленим голосом шепотом вимовляв він, покриваючи поцілунками розмальовані олійною фарбою обличчя, руки і плечі великого актора.²³

Через кілька днів після першої вистави "Короля Ліра" — а саме 6 грудня — Шевченко в листі до М. С. Щепкіна писав: "Благородний мій єдиний друже!... У нас тепер африканський актор, чудеса виробляє на сцені. Живого Шекспіра показує".²⁴

Така схвильованість Т. Г. Шевченка, на думку І. Ваніної (автора книжки *Шекспір на українській сцені*), пояснюється тим, що

в емоційному виконанні негритянського трагіка перед Шевченком ожили в усій своїй реальності образи шекспірівських героїв, давно ним продумані і відчуті. Вони були саме такими, якими вимальовувалися колись в уяві поета: сильними, мужніми людьми, що глибоко страждають, відчуваючи неправду.²⁵

"Дружба великого українського поета із славним негритянським артистом, — як слушно зазначає Г. Маршал, — стверджує спільність поглядів двох великих синів двох гноблених народів у боротьбі за людські права".²⁶ Дуже цікаві спогади про приятельство українського поета з Олдріджем

залишила К. Юнге — дочка великого Шевченкового приятеля Ф. П. Толстого:

Крім подібності характерів, у цих двох людей було багато спільного, що викликало в них глибоке співчуття один до одного: один у юнацькі роки був кріпаком, другий належав до раси, до якої ставилися з презирством; і той, і другий пережили в житті багато гіркого і образливого, обидва палко любили свій знедолений народ. Пам'ятаю, як обидва вони були зворушені якимось увечері, коли я розповіла Олдриджеві історію життя Шевченка, а останньому переклала з його слів життя трагіка... Для більш тривалих розмов між Шевченком і Олдриджем я потрібна була, як перекладач, але під час звичайної розмови вони чудово розуміли один одного: обидва були художники, отже — спостережливі, в обох були виразні обличчя, а Олдридж жестами і мімікою просто передавав усе, що він хотів сказати. Особливо пам'ятні мені сеанси у майстерні Шевченка, коли він малював портрет трагіка. Без нас з сестрою їм не можна було обійтися.²⁷

Катерина та її сестра були перекладачами підчас цих сеансів. Шевченко закінчив портрет Олдриджа 25 грудня 1858 року.²⁸ В листопаді й грудні 1858 р. вони зустрічалися майже щодня. Отже, всі мемуаристи й дослідники свідчать про те, що Шевченко глибоко розумів високу артистичну майстерність Олдриджа, його вміння опрацювати найдрібніші деталі своїх ролей. "Шекспірівські типи у виконанні Олдриджа відчував Шевченко винятково живо, потрясаюче емоційно",²⁹ — слушно зазначає видатний дослідник життя й творчості поета Євген Кирилюк.

Твори великого англійського письменника викликали в Шевченка не тільки велику пошану й любов до автора, а й високу оцінку їх великої майстерності й глибокого ідейного змісту. Поет був дуже пильним читачем творів геніального драматурга. Твори Шекспіра мали велике значення для формування естетичних принципів Шевченка, для вдосконалення ідейного змісту й художньої майстерності його поетичних і драматичних творів.

Особливо гаряче радив Шевченкові вчитися у Шекспіра П. Куліш. У своєму листі, 1846 р., він пише:

Ваші твори належать не самим Вам і не тільки Вашому часові: вони належать всій Україні і будуть говорити за неї вічно. Це дає мені право втручатися в родинні справи Вашої фантазії і творчості і рішуче вимагати від них, щоб вони довели свої твори до можливого ступеня досконалості.³⁰

Даючи конкретні поради щодо виправлення й переробок окремих творів Шевченка, П. Куліш радить наділитися гайдамаків більшою людяністю:

Подивіться у Шекспіра, одно лице в засліпленості звірячої лютої проливає кров своїх ворогів, а друге говорить голосом людяності; іноді те ж саме лице здригається і тим доводить істину, що людську основу ніколи не перемагає звірячий елемент.³¹

Треба сказати, що цей шекспірівський принцип розкриття людських характерів Шевченко застосував ще 1843 року в творі "Назар Стодоля". Герої Шевченкової драми — це не носії якоїсь певної пристрасти, не

виразники позитивних чи негативних рис людської вдачі. Так само, як і в Шекспіра, це багатогранні характери. Назар не лише мужній борець, він часом буває смиренним, навіть іноді розгублюється. Сотник Хома Кичатий не тільки жорстокий деспот, а й людина, що здатна покаятися в своїх лихих вчинках. Стеха не тільки лукава, егоїстка, а одночасно й жінка, що не зовсім утратила свою совість. Цією особливістю дійові особи Шевченкового твору близькі до героїв Шекспіра.

"Спільність із великим англійським драматургом, — зазначає І. Ваніна, — особливо відчутна в його драмі "Назар Стодоля":

в образах Назаря й Галі тут справді по-шекспірівськи звучить тема боротьби представників молодого покоління проти закостенілих патріархальних законів життя (уособленням яких є Хома Кичатий), за право на свободу, на любов, на щастя. Доля молодих людей у драмі Шевченка певною мірою нагадує долю деяких шекспірівських героїв. І недаремно рецензент "Одесского листка" за 1888 рік писав, що заключна сцена Назара та Галі нагадала йому палку любов Ромео та Джульєтти.³²

Одна з перших спроб дослідження впливу шекспірівської драматургії на драму "Назар Стодоля" належить Борисові Варнеке.³³ Заперечуючи думки деяких критиків про вплив Пушкіна на Шевченка і стверджуючи, що світогляд Пушкіна "не міг не бути чужим Шевченкові", Б. Варнеке висловив думку, що натомість Шекспір був значно ближчий Шевченкові і тому скоріше міг послужити багато де в чому зразком для творчості Шевченка. Драматична творчість Шекспіра, на думку Б. Варнеке, мала виразний вплив на композицію "Назара Стодоля".

Спільність із Шекспіром, його традиції бачимо не тільки в драматичному творі "Назар Стодоля", а також і в поемах великого українського поета. Як зазначає І. Ваніна:

Шевченкові поеми гранично стислі за розміром, але яке багатство думок вирує в них, як стрімко, динамічно розвивається в них дія, яким глибоким драматизмом вони насичені! За всім цим, зокрема за силою трагізму, само собою напрошується порівняння їх з трагедіями Шекспіра. Не випадково долі багатьох шевченківських героїв нагадують трагічну долю шекспірівських, зокрема, скажімо, чарівної Офелії, яка загинула, не витримавши бурі житейського моря.³⁴

В поемі "Гайдамаки" Шевченка зближує з Шекспіром те, "що зображені тут характери розгортаються на широкому історичному тлі... Надзвичайно складний, багатогранний, глибокий образ Гонти. Істинно шекспірівський!"³⁵ Український поет, так само як і Шекспір, "малює своїх героїв у найскладніші, найтрагічніші моменти їх життя". І як приклад І. Ваніна вказує на образи Катерини (поема "Катерина"), Гонти ("Гайдамаки"), Івана Гуса ("Єретик"). "В борінні пристрастей, — зазначає дослідниця, — розкриваються риси характерів цих та інших героїв, і саме тому вони постають перед нами в усій своїй повнокровності, життєвій переконливості, з усіма достоїнствами й вадами".³⁶

Літературознавець М. Ф. Білецький зазначав, що поема "Гайдамаки", не будучи за жанром історичною хронікою, має подібні риси з творами цього жанру в Шекспіра.³⁷

Іншої думки додержувався акад. О. І. Білецький. Він вважав, що "у нас немає даних для того, щоб урахувати вплив Шекспіра на творчість Шевченка..., що драматичний патос "Гайдамаків" ... зовсім не шекспірівського складу, як і весь твір — не трагедія, не історична хроніка, а скоріше драматична ораторія".³⁸

М. Рильський в одній із своїх статей про Шевченка писав, що "розірвана композиція" поеми "Гайдамаки" нагадує йому "фрагментарну техніку" трагедій Шекспіра.³⁹

Ця своєрідна оригінальна композиція поеми Шевченка, а також художні особливості її, зокрема перехід від поетичної мови до прозового діалогу в зображенні масових сцен, використання засобів гіперболізації та афектованої метафоризації — "викликають асоціації з відповідними якостями Шекспірової творчості. Це й дає право припускати, що одним із тих джерел, які стимулювали творчий пошук Шевченка, був Шекспір",⁴⁰ — до такого висновку прийшла М. С. Шаповалова.

О. І. Білецький, аналізуючи поему Шевченка "Великий льох", підкреслює, що й композицію поеми "можна зближати з іншими літературними творами, відомими Шевченкові... Три ворони, які вихваляються одна перед одною своїми злочинами, явно споріднені з трьома відьмами з "Макбета" Шекспіра."⁴¹

"Спільною рисою в творах обох геніальних письменників є також динаміка і напруженість дії", — слушно підкреслює І. Ваніна.⁴² Властива поемам Шевченка висока динамічність, пластична виразність художніх образів, яскравість сюжетів та глибока конфліктність спричинилися до того, що такі твори як "Катерина", "Наймичка", "Гайдамаки", "Невольник", "Єретик", "Відьма" стали матеріалом для драматичних творів опер та інсценізацій, авторами яких були М. Аркас, М. Кропивницький, І. Тогобочний, Л. Курбас та інші.

Отже, традиції В. Шекспіра в творчості Т. Шевченка виявилися в глибокому драматизмі його поезій, поем, драм, в умінні творити багатогранні характери, у смілому поєднанні трагічного з комічним, у високому й величому гуманізмі та в глибокому реалізмі.

Видатний український учений Степан Савченко у своїй праці "Шевченко і світова література" прийшов до висновку, що "тема зросту шевченківського реалізму, народности й гуманізму також і на ґрунті відповідних якостей творчості Шекспіра ще чекає на свого дослідника".⁴³

Проблема докладного дослідження спільних рис у творчості Шекспіра й Шевченка, шекспірівських традицій у творчості Шевченка і впливу великого англійського драматурга на творчість великого українського поета — це одно з чергових завдань наукового шевченкознавства.

ПРИМІТКИ

1. *Основа*, 1862, счень, с. 60. Цит. з кн. Є. П. Кирилук, Є. С. Шаблювський, В. Є. Шубравський. *Т. Г. Шевченко: Біографія* (Київ: "Наукова думка", 1964), с. 578.
2. Тарас Шевченко. *Повне зібрання творів у шести томах*. (К.: В-во Академії Наук УРСР, 1964), т. 6, с. 39.
3. Там же, с. 44.
4. Там же, с. 52.
5. *Т. Г. Шевченко в документах і матеріялах* (К.: Державне в-во політичної літератури УРСР, 1950) с. 141.
6. Шевченко, 1964, т. 6, с. 196.
7. *Спогади про Шевченка* (К.: Державне в-во художньої літератури, 1958), с. 501.
8. М. С. Шаповалова. *Шекспір в українській літературі* (Львів: "Вища школа", 1976), с. 23.
9. "Воспоминания В. В. Ковлева о Т. Г. Шевченко", *По морю и суше*, 1896, ч. 8, стор. 135-136. Цит. за кн. Тарас Шевченко. *Мистецька спадщина* (К.: В-во Академії Наук Української РСР, 1961), т. 1, книга 2, с. 65.
10. Рисунок Шевченка вміщено в кінці книги *Гальванографія или способ производить гальванические медные доски для печатания кистью работанных рисунков, сочинение Франца фон Кобеля, доктора философии, профессора минералогии при Людвиго Максимилиановском университете в Мюнхене и члена многих ученых обществ*. СПб, 1843. (Див. Тарас Шевченко, *Мистецька спадщина*, т. 1, кн. 1, с. 27, репродукція ч. 72.)
11. І. Ваніна. *Українська шекспіріяна. До історії втілення п'єс Шекспіра на українській сцені* (К.: "Мистецтво", 1964) с. 22.
12. Н. А. Модестова. "Шекспир в украинском литературоведении", *Вильям Шекспир. К четырехсотлетию со дня рождения, 1564 - 1954. Исследования и материалы*. (Москва: "Наука", 1964), с. 254.
13. І. П. Симоненко. "Шекспір", *Шевченківський словник*. (К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії Наук Української РСР, 1977), т. 2, с. 388.
14. І. Ваніна. *Українська шекспіріяна*, с. 20-21.
15. *Спогади про Шевченка*, с. 475.
16. Є. Кирилук та інш. *Шевченко. Біографія*, с. 546.
17. Там же, с. 122.
18. М. С. Шаповалова, с. 24.
19. В. Анісов, Є. Середа. *Літопис життя і творчости Т. Г. Шевченка* (К.: "Дніпро", 1976), с. 268.
20. М. К. Йосипенко. "Шевченко і театр", *Український драматичний театр* (К.: "Наукова думка", 1967), с. 132.
21. І. Кулінич. *Поет і трагик* (К.: "Наукова думка", 1964), с. 20.
22. *Спогади про Шевченка*, с. 456.
23. Там же, с. 457-458.
24. Тарас Шевченко. *Повне зібрання творів*, 1964, т. 6, с. 226.
25. Ірина Ваніна. *Шекспір на українській сцені* (К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958), с. 15.
26. Герберт Маршалл, Мілдред Сток. *Айра Олдрідж — негритянський трагик*. Переклад з англійської Олекси Новицького і Валентина Шиганського (К.: "Мистецтво", 1966), с. 170.

27. Е. Ф. Юнге. *Воспоминания* (Издательство "Сфинкс", 1913), с. 167–169.
28. Є. Кирилюк, с. 434.
29. Там же, с. 435.
30. *Листи до Т. Г. Шевченка, 1849–1861* (К.: В-во Академії Наук Української РСР, 1962), с. 51.
31. Там же, с. 54.
32. Ірина Ваніна. "Два велети. Тарас Шевченко і Вільям Шекспір". *Літературна Україна*, 14 червня 1963 р.
33. Борис Варнеке. "Композиція "Назара Стодоли", *Україна*, 1929, ч. 10–11.
34. Ірина Ваніна, "Два велети".
35. Там же.
36. Там же.
37. Ф. М. Білецький. "Т. Г. Шевченко про Вільяма Шекспіра", *Іноземна філологія*, 1964, вип. 1, с. 45.
38. О. Білецький. "Шевченко і західноєвропейська література", *Зібрання праць* (К.: "Наукова думка", 1965), т. 2, с. 271.
39. М. Рьльський. "Шевченко — поэт новатор", *Шевченко и мировая культура* (Москва: "Наука", 1964), с. 72, 76.
40. М. С. Шаповалова, с. 25–26.
41. О. Білецький. "Ідейно-художнє значення поеми "Великий льох", *Зібрання творів*, 1965, т. 2, с. 246.
42. І. Ваніна. "Два велети".
43. С. В. Савченко. "Шевченко і світова література", *Радянське літературознавство*, 1939, ч. 7, с. 19.